

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
«ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ»

ՍԱՀԱԿՅԱՆ Ա.Ս.

«Պատմութիւն Ագաթանգեղայ» կոչվող երկի, ինչպես ավելի շատ հայտնի է հանրությանը, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» միջուկն աստիճանաբար ձևավորվել է IV դարում՝ բանավոր պատմելու միջոցով: Բնականաբար, որքան էլ պատմողները լինեին ուայալ մարդիկ, նյութը պատմից պատում, վիպական-բանահյուսական տարրերով օժտվելով, ընդարձակվում էր, ներառում նորաստեղծ սյուժետային դրվագներ ոչ միայն գլխավոր, այլև նրա հետ առնչվող մյուս հերոսների շուրջ:

Թե IV դ. երկրորդ կեսի բանավոր պատումներում արդեն հրաշագործ Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզչական ինչ «այցեր» ու սքանչելագործություններ է կատարել, ինչ դարձաբանական արկածների միջով է անցել, ինչպես է առնչվել Հռիփսիմյան կոյսերի նահատակության հետ և այլն, շատ դժվար է կռահել: Բայց որ սկզբնապես բանավոր նյութի կազմում չէին կարող լինել վարդապետությունը, տեսիլքը, ինչպես նաև Հռիփսիմյանների վկայաբանությունը, պարզ է, որովհետև պատմվող ու տարբերայնացվող սյուժեի միջուկը ձեռք էր բերել դարձաբանական վեպի ժանրի գծեր և այդպես էլ փոխանցվել V դարին¹: Այդ միջուկը Տրդատ արքայի հրաշալի դարձն էր: Այնուամենայնիվ, ժողովրդական քրիստոնեական շրջանակներում ձևավորված բանավոր վեպը կամ ավանդապատումները պետք է ունենային դրանք կյանքի կոչող ստեղծագործական ուժեր, պատմողական նախաձեռնություն ու շահ ունեցող մեկնակետեր կամ սկզբնավայրեր, որոնց դերում, «Ագաթանգեղոսի պատմության» դեպքում, կարող էին հանդես գալ Ս. Գրիգորի տոհմական կալվածքների՝ Թիլի ու Թորդանի նախկին

¹ **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Ագաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջ [Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 1964, N 4, էջ 55-56]: Տե՛ս նաև **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Ագաթանգեղոսի Պատմությունը և նրա ժողովրդական բանավոր սկզբնաղբյուրները (Մառը և հայագիտության հարցերը, Ե., 1968, էջ 95-118):

գյուղական տաճարային համայնքները, ինչպես նաև՝ պաշտոնի բերումով, Գրիգորի սեփականացրած բնակավայրերը՝ Աշտիշատն ու Բագավանը՝ դարձյալ իրենց տաճարային համայնքներով:

Ժողովրդաքրիստոնեական բանահյուսական զարգացումներին զուգահեռ՝ պաշտոնական եկեղեցին շարունակում էր ամրանալ Գ. Լուսավորչի ժառանգորդների ղեկավարությամբ՝ նրա իսկ բացած հունով: Ուստի հընթացս աճում էին նրա հեղինակությունը և այն գիտակցումը, որ Գրիգորը ոչ միայն աստվածաբանական ու բարոյախոսական ուղղորդողն էր, այլև հիմնադիրը հայ եկեղեցու: Կարելի է կարծել, որ IV դ. կեսերին արդեն մոռացվել էր դրանից 100 տարի առաջ Հայքի Եպիսկոպոս եղած Մերուժանի անունը: Սակայն Գ. Լուսավորչին հիշում էին ոչ միայն նրա համար, որ իր ժառանգները՝ թոռներն ու ծոռներն էին իշխում, այլև, որ Գրիգորի հունագիր ճառերը կարդում ու օգտագործում էին²: Դրա համար էլ, հավանաբար, Ներսես Պարթևի օրոք կամ նրա պատվերով հավաքվեցին Գ. Լուսավորչի հունարեն ճառերը և ի մի բերվեցին մեկ գրքում, որի վերնագիրը հետագայում միանգամայն հունարեն ոճով թարգմանվելու է՝ «Ճառք հաճախապատումք»³: Հունարեն «Յաճախապատում» ժողովածուի կազմումը Ներսես Մեծի անվան հետ կապելու համար կա երկու նուրբ հանգամանք: Առաջինը «Հարցումն տեառն Ներսեսի Հայոց Կաթողիկոսի առ Եպիփան միայնակեաց» փոքրիկ բնագիրն է, որի մեջ հույն Եպիփան վարդապետի պատասխանը քաղազրված է Գրիգոր Պարթևի «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի դարձեալ հարցումն և պատասխանիք նորա» վերնագրով հայտնի բնագրից (հարց N 14), որից և օգտվել է Եզնիկ Կողբացին, խմբագրաբար՝ նաև Հովհան Մանդակունին (կամ Մայրագոմեցին), ինչպես իրավամբ հավաստիացնում է Լ. Խաչիկյանը⁴: Միայն թե Ներսեսի «Հարցումը»

² Առայժմ դրա միակ և խոսուն վկայությունը հայտնի է Ներսես Պարթևի առ Եպիփան ուղղված «Հարցմունքից», որում Եպիփանը, ի պատասխան տեղական ոգիների մասին հարցի, օգտագործել է Գրիգորի ճառերը: Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, Օտարալեզու հայ գրականությունը չորրորդ դարում (Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Ա, Ե., 1995, էջ 42):

³ Հետ թարգմանելու դեպքում ստացվում է՝ „λογοι παλασοι”, հետևաբար՝ բազում, բազմակի, շատ, հաճախ, հաճախապատիկ ճառեր, իսկ ռուս. «Многократные речи» և ոչ թե «многoveschatelnye речи», ինչպես թարգմանել է Սեն Արևշատյանը ռուսերեն «Հաճախապատումներ» վերնագիրը:

⁴ Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, «Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության երախայրիք» (Բանբեր Մատենադարանի, 1964, N 7, էջ 301-330), նաև **Խաչիկյան Լ.**, Աշխատություններ, հ. Ա, Ե., 2012, էջ 67-69:

և Գրիգորի «Հարցումը» իրարից անկախ են թարգմանվել հայերեն V դ. առաջին կեսին, որով էլ բացատրվում են երկու հարազատ բնագրերի տարբերությունները:

Երկրորդը Ներսես Մեծի կազմակերպած Աշտիշատի եկեղեցական ժողովն է (354 թ.), որտեղ ընդունված հայտնի կանոնը՝ հեթանոսական հոռի սովորությունների դեմ ուղղված, դարձյալ առնված է Գրիգորին պատկանող Կանոնաշարքից (Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի՝ յաւելումն Նիկիական⁵): Ներսես Մեծի վերոնշյալ երկու առնչությունները Գ. Պարթևի գրական ժառանգության հետ կարող էին հուշել նրան՝ հավաքելու և ի մի բերելու իր ապուպապի հունարեն երկերը, որի շնորհիվ էլ դրանք ոչ առանց կորուստների հասել են V դ. և թարգմանվել հայերեն: Այսպես եկեղեցին ընթացավ մինչև 387 թ., երբ Մեծ Հայքի բաժանումը պատճառ դարձավ նշանակալի պատմաքաղաքական ու եկեղեցական տեղաշարժերի, իսկ Գրիգոր Պարթևի կերպարը, ժողովրդա-քրիստոնեական միջավայրում տարեցտարի գավառից գավառ անցնելով, սրբացվում էր:

Հայոց Արշակ III թագավորը նախընտրեց իր կառավարումը շարունակել Արևմտյան Հայքում, իսկ Արևելյան մասում պարսիկները թագավոր չկարգեցին, դրա համար էլ երևի կաթողիկոս Ասպուրակեսը չգնաց թագավորի հետ և մնաց իր նստավայր Դվինում կամ գուցե ավելի ճիշտ՝ ավանդական հոգևոր կենտրոն Աշտիշատում: Սակայն մեկ տարի անց Տիգրանում, տեսնելով, որ արքունական հարկերի գանձումը Հայքից ավելի է պակասել, քան ակնկալում էին, որոշեցին Տիգրանի Պարթև Արշակունի տոհմի ներկայացուցիչ Խոսրովին կարգել հայոց արքա (388/9-392/3 թթ.): Պարսիկները, հավանաբար քննելով գործը, պարզեցին, որ հայկական նախարարական տնտեսակարգը կարող է արդյունավետ գործել միայն թագավորական իշխանության առկայությամբ, ինչպես հաստատված էր դարավոր ավանդույթով: Եվ իրոք, նոր Արշակունի թագավորը կարողացավ իր շուրջը հավաքել հայ նախարարներին, Արշակ III-ի հետ Արևմտյան Հայաստան տեղափոխված իշխանների մեծ մասին հետ հրավիրել Արևելյան Հայք, Երևել դաշտի ճակատամարտում պարտության մատնել ընդդիմացող Արշակ III-ի զորքին, բացի այդ, հասցրեց նաև սեպարատ հարաբերվել կայսրի հետ և ինքնագլուխ կաթողիկոս նշանակել Սահակ Պարթևին: Վերջին երկու քայլը Տիգրանում գնահատեցին իբրև իրավասությանց խախտում և

⁵ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Ե., 1964, էջ 594:

Խոսքով IV-ին բանտարկեցին Անհուշ բերդում: Նրա հետ Տիգրան կանչվեց և գահընկեց եղավ նաև Սահակ կաթողիկոսը, բայց վերանշանակվեց և նոր թագավոր կարգված Վռամշապուհ Արշակունու հետ ուղարկվեց Հայաստան՝ ի ցույց այն բանի, որ Հայոց արքայի հետ Տիգրանն է նշանակում նաև կաթողիկոսին: Վռամշապուհ I-ը Խոսքովի եղբայրն էր, և ինքը նույնպես հայերենը պիտի սովորեր տեղում՝ մայրաքաղաք Վաղարշապատում: Երբեմնի Կայնոպոլիսը, որ Տրդատ Մեծի կամ նրա նախորդի օրոք դադարել էր արքայանիստ քաղաք լինելուց, նորից մայրաքաղաք դարձավ 388/9 թ. Խոսքով IV-ի կողմից: Վռամշապուհ արքան գործուղվեց Հայք՝ նույն պայմանով. հավատարիմ լինել արքայից արքային և թագաժառանգին, ապահովել հարկերի մուծումը գանձարան, ինքնագլուխ չհարաբերվել Հռոմի կայսրության հետ: Դատելով այն բանից, որ Հայոց արքան Սասանյանական անվանում ունի, կարելի է կարծել, որ նրա պարթևական անունը մոռացվել է, որովհետև թագադրման ժամանակ նրան կնքել են նոր անունով, որը բաղադրված է Պարսից արքայից արքա Շապուհի և գահաժառանգ Վռամի անուններից: Այս նոր անունը պետք է ըստ ամենայնի ընկալել իբրև պատվանուն, Տիգրանի արքունիքում ընդունված վստահության ու նվիրվածության մեծագույն տիտղոսանշան: Քաղաքական-դիվանագիտական ճկուն ու հեռատես դերակատար է դառնում Վռամշապուհը, եթե հաշվի առնենք, որ նա շուտով եղբոր նման դառնալու է հայոց գահի ու երկրի շահերի կրողն ու պաշտպանը: Հայքի հետագա ճակատագրում նա եղավ ամենաօգտակար մարդը, բայց և մնաց մինչ ի մահ իր գերագահի (սյուզերեն) վստահյալը:

Վռամշապուհի հավասարակշիռ վարքագծի մասին մի շարք տեղեկություններ են հասել մեզ, որոնցից այստեղ արժե նշել երկուսը: Երբ Սահակ կաթողիկոսը, անսալով իր դուստր Սահականուշի թախանձանքին, խնդրում է Վռամշապուհին իր որդեգրյալին՝ փեսա Համագասպ Մամիկոնյանին, նշանակել հայոց սպարապետ, թագավորը խոհեմաբար հիշեցնում է ինքնագլուխ գործելու պատճառով իր եղբայր Խոսքովի գլխին եկածը և խորհուրդ է տալիս Սահակին այդ հարցը համաձայնեցնել Տիգրանի հետ: Իսկ մի ուրիշ դեպքում Վռամշապուհը կարողանում է դիվանագիտորեն ստանձնել նաև հռոմեական մասի հարկահավաքի դերը և պարսից արքունիքում արժանանալ դրվատանքի, երբ նույն գործի ու ձգտումի համար Խոսքով արքան արժանացավ պատժի:

Վռամշապուհ արքան (393/4-414/5 թթ.) կառավարման հենց սկզբից, շարունակելով Խոսրովի ու Սահակ Պարթևի ձեռնարկած գործը՝ կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխումը մայրաքաղաք Վաղարշապատ, հիմնում է նոր Մայր տաճար, որը, նոր համահայկական դերին համապատասխան, օծվում է իբրև Ս. Կաթողիկե (=ընդհանրական): Տաճարը կառուցվում է քաղաքային եկեղեցու հիմքի վրա՝ նախ փայտակերտ⁶:

Տեղին է հիշել, որ այդ քաղաքային եկեղեցին իր հերթին հիմնադրվել էր Գ. Լուսավորչի օրոք զրադաշտական ասորուշանի հիմքի վրա, որն այսօր էլ կարելի է տեսնել Մայր տաճարի խորանի տակ, և որտեղից հայտնաբերվել է Հայքում պահպանված պահլավական հազվադեպ արձանագրության նմուշ՝ կրակարանին նվիրաբերված կավե սափորի բեկորների տեսքով⁷:

Քանի որ նախկին եկեղեցին հիմնադրվել էր Գրիգոր կաթողիկոսի օրոք, նոր Մայր տաճարը ևս կապվում է նրա անվան հետ՝ բայց արդեն հրաշագոծված և Ս. Գրիգորի տեսիլքով «վավերացված»: Դրա համար էլ շուտով տաճարը ձեռք է բերում մի նոր ժողովրդական անվանում՝ Ս. Շողակաթ, ի նշանավորումն այն հրաշալի տեսլեան, որում երկնային շողն ընկել է գետնին՝ ի ցույց տաճարի կառուցման տեղի⁸: Հասկանալի է, որ կաթողիկոս Ս. Պարթևը, եթե անգամ չի ուղղորդել, ապա գոնե խրախուսել է Լուսավորչի լուսապսակի ձևավորումը, ինչպես նաև նրա բանավոր Տեսիլի ստեղծման գործը: Սա բնորոշ երևույթ է, երբ նորակառույց սրբավայրի շուրջ հյուսվում է սրբազան ավանդապատում՝ ցույց տալու ոչ միայն նրա հնությունը, այլև որևէ հայտնի սրբի կողմից հիմնադրված լինելը:

⁶ Վ դ. վերջին քառորդին Վահան Մամիկոնյանի հովանավորմամբ այն դառնում է քարակերտ վանական տաճար, որովհետև Մայր Աթոռն արդեն Դվինում էր:

⁷ Նվիրատվական բնույթի արձանագրության հայտնաբերումը և վերծանումը կատարել է ամերիկացի իրանագետ Ջեյմս Ռասելը՝ տողերիս գրողի ներկայությամբ, երբ առաջին հայագիտական միջազգային գիտաժողովի ժամանակ, իմանալով, որ նա զրադաշտական է, նրան հատուկ ուղեկցեց վերջինս Մայր տաճարի նկուղի ասորուշան:

⁸ Ի դեպ, նույնպիսի տեսիլ կապվել է նաև Բագավանի տաճարի կառուցման հետ՝ ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու: Տե՛ս Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1981, III, ԿԶ, էջ 334 («ի տեղուջն, ուր ծագեաց լոյս երկնից ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր հայս»): Իսկ նշանավոր քրմապետ Կարտիրի պայկույան արձանագրությունից հայտնի է, որ Բագարանի հեթանոսական տաճարի տեղում կառուցվել էր զրադաշտական կրակարան դեռևս III դ. երրորդ քառորդին:

Սակայն պարզվում է, որ թե՛ նորաստեղծ տեսիլը, թե՛ Գ. Լուսավորչի մասին եղած բանավոր հրաշապատումները շատ բարեպատեհ էին Ս. Պարթևի ծրագրի իրագործման, այն է՝ Գ. Լուսավորչի սրբադասման կամ ժողովրդի մեջ սրբացած Գրիգորի կանոնացման համար: Ինչո՞ւ էր այդպես կամենում Սահակը. արդյո՞ք նրա համար, որ իր ապուպապն էր Գրիգորը, իսկ ինքն էլ տոհմի վերջին ժառանգորդն էր, ինչպես մեզ հուշում է հետագայում ստեղծված «Սահակի տեսիլը», հետևաբար և մտածում էր Գրիգորի սրբությանը վավերացված ժառանգությունն անձեռնմխելի փոխանցել դստեր Մամիկոնյանական զավակներին: Թե՛ մարդկայնորեն ուզում էր միայն հավերժացնել և մեկընդմիջտ եկեղեցու հետ կապել պապի և նրա տոհմի անունը: Իսկ ինչպե՞ս կընդուներ Տիգրանը, որը քաջատեղյակ էր պապի գործերին, դրանց թվում և զրադաշտական կրակարանների հիման վրա եկեղեցիներ կառուցելուն: Իհարկե, ծրագիր ունեցող կաթողիկոսը գտնում է նաև այն իրագործելու կերպը: Վռամշապուհը հենց այն օրինակն էր տալիս, թե ինչ հանգամանքներում արքայից արքան կարող էր ոչ միայն հանդուրժել, այլև գնահատել Պարթև Արշակունիների ծառայությունները: Իզուր չէ, որ առաջին անգամ կաթողիկոս Սահակի ուղեղում ծնվեց այն միտքը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը որդին է Պարթև Անակի, որ ամենամեծ ծառայությունն է մատուցել Սասանյանների արքայական տոհմի հիմնադիր Արտաշիրին՝ հանուն նրա փառքի սպանելով սեփական եղբորը կամ արյունակցին: Դրանով կաթողիկոսը Պ. Անակի միջոցով հավաստում է նաև իր նվիրումն ու միամիտ ծառայությունը պարսից գահին: Ոչինչ, որ հայերը «Անակ» բառին կարող են տալ «չարագործ» իմաստը՝ ըստ նրա վիպական դերի: Սա լրջախոհ Ս. Պարթևի քաղաքական հնարքն էր, որ «աշխատեց» և ընդունվեց Տիգրանում, ու փաստացի թույլատրվեց ժողովրդական սրբի համբավ ստացած Գրիգորին սրբադասելու հայ եկեղեցում: Մնում էր գրել Գրիգորի վարքը և այդ ամենը պատմել նրա մեջ: Իհարկե, հունարենը ևս չէր բացառվում, բայց գրավոր վարքի լեզուն պետք է լիներ ասորերենը, որովհետև Տիգրանում դեռևս նախանձախնդիր էին լեզվի հարցերում:

Այսպիսով, IV դ. վերջերին կաթողիկոս Սահակ Պարթևը, Վռամշապուհի և Տիգրանի արքունիքի հետ համաձայնեցրած, հայ եկեղեցում պաշտոնապես կանոնացնում է ժողովրդի մեջ արդեն սրբացած Գրիգորի պաշտամունքը՝ նրա անվան հետ կապելով Մայր տաճարի հիմնադրումը և գրել

տալով սրբի վարքը: Այսու հասկանալի է, որ պետք չէ լուրջ ընդունել որոշ բանասերների այն դրույթը, թե Գրիգորն ու իր Վարքը V դ. մատնված էին լռության:

Ո՞վ էր Վարքի գրողը: Հավանաբար Սահակը կամ Վռամշապուհի քարտուղար Մաշտոցը, որը ևս Սահակի ազգականներից էր. երկու եղբոր՝ Պապի և Աթանագինեսի թոռներն էին՝ ըստ Փավստոսի մշուշապատ տեղեկության: Բայց եթե անգամ Վարքը գրած լիներ Մաշտոցը, միևնույն է, հեղինակը Սահակն է, որովհետև նա է հորինել իր մեծ պապի կենսագրությունը՝ ի հավելումն բանավոր վարքի, սկսած նրանից, որ Գրիգորն Անակի որդին է, որ վերջինս Հայաստան գալու ճանապարհին պատահաբար գիշերել է իր տիկնոջ հետ Թադևոս առաքյալի գերեզմանի վրա, որից հղացված Գրիգորը ձեռք է բերել առաքելական շնորհ⁹, որ Տրդատը, իմանալով, որ Գրիգոր քարտուղարն իր հորն սպանող Անակի որդին է, վրեժ է լուծում ու բանտարկում նրան և այլն: Այսինքն՝ Սահակի տարբերակում փոխվում է նաև բանտարկության պատճառը, իսկ մնացյալը՝ Տրդատի և Գրիգորի հակամարտությունը ընդհուպ Մուսոն ի Վիրապ ու Ելն ի Վիրապէն, խոզակերպ Տրդատի բուժումն ու նրա, ընտանիքի ու արքունիքի դարձն ի քրիստոնեություն, ամբողջովին բանավոր դարձաբանական սյուժեի մասեր են՝ տարածված ողջ աշխարհում:

Եվ իրոք, պատմագիտությանը հայտնի չէ պատմաքաղաքական մի իրավիճակ, հասարակական-տնտեսական մի համատեքստ, որում տեղավորվեր Տրդատ Մեծի քրիստոնեական հալածանքը, սեփական քարտուղարին քրիստոնյա լինելու պատճառով հալածելու քաղաքական մթնոլորտը և դրա քաղաքական հիմնավորումը՝ հոգուտ հեթանոսների, այն դեպքում, երբ Հայքում Տրդատից առաջ հեթանոսներին այնպես էին հալածել ու տաճարները քանդել, որ միայն երևում էին զրադաշտական ատրուշաններ, և գուցե միակ «կասկածելի» բացառությունը Գառնու մեհյանն էր՝ նվիրված Արև-Միհրի պաշտամունքին: Բացի այդ, ինչպես ասվեց, Տրդա-

⁹ Հետևաբար Սահակի հորինածը նպատակ ուներ ճշգրտելու ոչ միայն Գրիգորի բանավոր վարքը՝ ազգաբանության, ծննդյան ու մահվան մասերով, այլ նաև հաշտեցնելու Գրիգորի առաքելությունը Ս. Թադևոս առաքյալի մասին եղած հարավահայոց ավանդույթի հետ: Այս տեղեկանքի առաջին հեղինակը Խորենացին է, որ աղբյուր է նշում Սահակ Պարթևին. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն, որ ասէր...» (**Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1981, II, ՀԴ):

տի մինչքրիստոնեական իշխանությունն անցել է խաղաղ շրջանում՝ հռոմեական հովանու ներքո, երբ Դեկոսի սկսած հալածանքները վաղուց մարել էին (260թ.), իսկ Դիոկղետիանոսինը դեռ չէր սկսվել (303թ.): Այնպես որ ակնհայտ է դառնում վարքագրական ժանրի պահանջով Գ. Լուսավորչի և նրա գործակիցների համար Ս. Պարթևի հորինած կենսապատումը:

Երբ այս բոլոր հատվածները Սահակ կաթողիկոսը հարմարեցնում է, մնում էր սրբի գերեզմանի հարցը լուծել, որովհետև, ըստ կանոնի, անհրաժեշտ էր ունենալ սրբի գերեզմանը: IV դարում, երբ Գրիգորը գործել ու վախճանվել է, բարձրաստիճան քրիստոնյա և իշխանավոր է եղել: Հարյուր տարվա մեջ նրա գերեզմանը ոչ թե անհայտ է եղել, այլ եկեղեցու պաշտոնական շրջանակներում անտեսվել է Մեծ Հայքի բաժանումից հետո: Բնական է, որ թաղվել է իր տոհմական դամբարանում, բայց քանի որ այդ տեղը գտնվում էր Հայաստանի հռոմեական մասում (Բարձր Հայք), լռության է տրվել և համարվել, որ գերեզմանն անհայտ է մնացել, թեկուզ լավ էլ հայտնի էր արևմտահայ ուխտավորներին: Դրա համար էլ Վարքի մեջ հորինում են այն վարկածը, թե իբր նա այնքան սուրբ է եղել, որ իմացել է գալիքում իրեն պաշտելու մասին, ուստի այդ պաշտամունքից խուսափելու համար, որպեսզի կռապաշտական սովորույթի պատճառ չդառնա, իբր իր մահը թաքցրել է այնպես, որ ոչ ոք չիմանա իր տեղը: Նախօրոք հեռացել է լեռներում ճգնելու, այնտեղ վախճանվել է, և մի հովիվ տեսել ու թաղել է նրան առանց իմանալու, թե ում է թաղում:

Դա էր պատճառը, որ, ըստ Սահակի, գերեզմանը հայտնի չէր: Սահակը դրանով կարողացել է աստվածաբանական իմաստ և հատուկ փիլիսոփայական երանգավորում հաղորդել Գրիգորի անհետացմանը: Փաստորեն, Սահակն արդարացրել է գերեզմանի անհայտ լինելը: Իսկ Սահակի ծոռը՝ Վահան Մամիկոնյանը, որը ոչ միայն հայոց մարզպանն էր, այլև քրիստոնեական դավանանքի այն պաշտպանը, որը կարողացավ պարսիկներից նվաճել հավատքի ազատություն և կազմակերպել Գրիգորի գերեզմանն ի հայտ բերելու գործը ճգնավոր Գառնիկի տեսիլքի միջոցով: V դարի վերջերին այն իրականացվում է միանգամայն նոր քաղաքական պայմաններում:

Այն, ինչի հիմքը դրեց իր պապը V դարի սկզբներին, նա դարի վերջերին ավարտեց Գառնիկ անունով ճգնավորի տեսիլքի միջոցով: Տեսիլքի մեջ վերին հուշումով գտնում են գերեզմանը, պատվով տանում են Թոր-

դան, այնտեղից էլ մի մասը տրվում է Ջենոն կայսրին, նրանից հասնում Հռոմի պապին, այդտեղից էլ մեր օրերում վերադառնում Երևան: Ահա ինչպես է լեզենդը շարունակվում և նորոգվում եկեղեցու մեջ: Իսկ Փավստոս Բուզանդը, կարծես այդ ամենից անմասն, գրում է, որ Գրիգորը վախճանվում է, և նրան թաղում են Թորդանում¹⁰:

Սակայն ուշադրություն է պետք դարձնել այն փաստին, որ թաղելու պահը հակասում է նրա ծննդյան տարբերակին: Եթե Անակից հղացվել է ճանապարհին ու, դեռ գրկի երեխա, դայակը նրան փախցրել է, ուրեմն որտեղի՞ց նրան տոհմական գերեզման:

Բայց վարքագիրը ուշադիր չէ մի այլ բնագրի նկատմամբ ևս, որում, երբ Գրիգորի որդիները կամ թոռները մահանում են, սկսած Արիստակեսից, թաղվում են իրենց տոհմական գերեզմանոցում: Ուշադիր ու հետևողական չեն եղել, թե որտեղից է հայտնվել տոհմական գերեզմանը, եթե նրանց հայրը, որպես տոհմի առաջին հանգուցյալ, թաղված էր անհայտ վայրում: Այս արհեստական հակասությունը հանելուց հետո կստացվի, որ Գրիգորի բնօրրանը, տոհմական ժառանգությունը, ունեցվածքը Բարձր Հայքում էին: Ի դարից Արշակունիները, որ եկել են Հայքում թագավորելու, Բարձր Հայքի Անիում են հիմնել իրենց դամբարանը, որովհետև այնտեղ է Արամազդի տաճարը՝ գլխավոր սրբավայրը: Իսկ դա նշանակում է, որ Արշակունիներից առաջ պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը Անիում է եղել (այսինքն՝ Արտաշեսյանների օրոք, բայց ոչ նաև Երվանդյանների), որը վկայում է, որ Բարձր Հայքում է եղել Արտաշեսյանների տոհմական իշխանական բնօրրանը:

Արշակունիները, տուրք տալով նախկին թագավորական ավանդույթին, շարունակել են այն, որ ժողովուրդը, հասարակությունը տեսնի, որ ինչպես իշխանությունը, այնպես էլ պաշտամունքը առաջվա նման օրինաչափորեն շարունակվում են¹¹: Փաստորեն, առաջինը Անին էր, իսկ նրա հարևան գավառում Գրիգորի տոհմական դամբարանն էր: Նշանակում է,

¹⁰ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներած. և ծան. ակադ. Ստ. Մախասյանցի, Ե., 1968, էջ 105:

¹¹ Հայտնի է, որ Շապուհը Արշակունիների դամբարանը կողոպտեց, բայց Սանատրուկի գերեզմանը չկարողացավ քանդել: Հայերը ճանապարհին հետ խլեցին իրենց սրբությունները և ամփոփեցին Աղցքի նոր դամբարանում, որն էլ մինչև օրս մնացել է որպես Արշակունիների դամբարանատեղի: Վերջերս հնագետ Հակոբ Սիմոնյանի պեղումներից ի հայտ եկան արքայական աճյուններն ամփոփող երեք սնդուկներ:

որ Գրիգորի նախնյաց ընտանիքը I դարում թագավորին ուղեկցող պարթև իշխանական ընտանիքներից է եղել կամ թագավորական ընտանիքի մաս է կազմել և ստացել է Թիեյի, Թորդանի գավառները՝ իբրև սեփականություն, և դամբարանատեղի է հիմնել այդ տաճարներին կից, այսինքն՝ Նանէի և Բարշամինայի սրբավայրերի մոտ: Նրանք ևս, ինչպես վերը նշվեց, Բարձր Հայքի վրա պարսիկների հարձակման պատճառով (260/261 թ.) թողնում են ամեն ինչ և ժամանակավոր ապաստան գտնում Կեսարիայում: Երբ վերադառնում են (287-88 թթ.), արդեն քրիստոնյա Գրիգորը և առանց հալածվելու քարտուղար էր աշխատում Չրմեսի արքունիքում: Տրամաբանորեն ընդունելի է, որ Տրդատը քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելիս իր ազգականին կարգի գլխավոր եկեղեցապետ, որովհետև այդ պաշտոնին օտար մարդ չէր դիտվում: Գրիգորն էլ իր ծագումով և դավանանքով, որպես պարթև Արշակունի և քրիստոնյա քահանա, հարմար էր այդ պաշտոնին ու երկրի երկրորդ դեմքը դարձավ: Սակայն բարոյական տեսակետից հարմար էր, որ Տրդատը նախորդ եպիսկոպոսին գահընկեց աներ և տեղը նշանակեր Գրիգորին. չէ՞ որ այդ նախորդներին իրենք պարտական էին քրիստոնեությունը և եկեղեցին Հայքում պահպանելու և հեթանոսական ու զրադաշտական հալածանքներին դիմանալու միջոցով մինչև իրենց իշխանության օրերը հասցնելու համար: Դա Տրդատը պետք է հաշվի առներ, մանավանդ որ նոր կրոնի ներդրման ժամանակ իրեն ամենից առաջ պետք էր Հայաստանի քրիստոնյա համայնքների աջակցումը: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ քրիստոնեությունը Հայքում պետական կրոն հռչակելու պահին քրիստոնյա հայերի եպիսկոպոսը վախճանված էր, աթոռը թափուր էր և անարգել կարող էր տրվել Գրիգորին:

Ի դեպ, քարտուղարի պաշտոնին զուգահեռ, Գրիգորի հունական Վարքը նրան համարում է քահանա, ինչը շատ հավաստի է թվում, որովհետև նա, որպես շրջիկ քարոզիչ, հետևաբար և կոչումով Ազաթանգեղոս, այսինքն՝ բարի լուր տվող, ավետաբեր, պիտի ունենար այդ բարի լուրն ընդունողին մկրտելու իրավունք:

Գրիգորը V դարի գրավոր և բանավոր ավանդություններում հայտնի էր Լուսավորիչ մականվամբ, որ ասես մոտավոր թարգմանությունը լիներ Գրիգոր բառի (հուն․՝ հսկող, տքնող, լուսավորող կամ արթուն լուսացնող)¹², ազաթանգեղոսություն էր անում, երևի ոչ միայն Բարձր Հայքում պաշտո-

¹² Այդ իմաստով էլ Մաշտոցը փոխաբերաբար կոչվեց հսկող, երկրորդ լուսավորիչ:

նավորելիս, այլև Մեծ Հայքի մյուս մասերում՝ Պարսից տիրապետության սահմաններում: Դատելով այն բանից, որ հետագայում, երբ նշյալ ազաթանգեղոսության գործառույթը դուրս է մղվում, բայց դրա հիման վրա հատուկ անուն է առաջանում (վկաները՝ IV դ. հայր Ազաթանգեղոսից մինչև XIX դ. վերջերից հայտնի Ազաֆանգել Կրիմսկի՝ Ռուսական կայսրության գիտության ակադեմիայից), կարելի է եզրակացնել, որ տեղի է ունեցել նույնը, ինչ Եվանգելոսի հետ, այն է՝ անձնանվան առաջացում մարդու զբաղմունքի, նրա որևիցե գործառույթի հիման վրա:

Այսինքն՝ II դ. երկրորդ կեսին, երբ Ս. Գրքի ճանաչման հետ աստիճանաբար «եվանգելոսը» հատկացվեց միայն չորս ավետարանիչների, վաղ քրիստոնեական շրջանակներում շրջիկ քարոզչին պետք է որ կոչեին այլ հոմանիշով՝ ազաթանգեղոս: Ուստի Գրիգորը պետք է համարվի նախորդ դարում Հայքում եղած տասնյակ ազաթանգեղոսներից վերջինը:

Եթե Տրդատը պարզում է, որ քարտուղարը քրիստոնյա է, չէր հալածի նրան այնպես, ինչպես գրված է Վարքում: Նա, իհարկե, անձամբ լսած կլիներ հալածանքների մասին, սակայն նրա կյանքի ընթացքում կայսրությունը հալածանք չի վարել, Տրդատի համար քրիստոնյաները հասարակության մեջ պիտանի խավ են եղել՝ շատ հայտնի մարդկանցով: Տրդատը չէր կարող անտեղյակ լինել, որ կայսրության և Պարսկաստանի միջև ձևավորված հարաբերությունների զոհն է դարձել Հայաստանը, և որ այդ հարաբերություններում անհաջող մասնակից է եղել քրիստոնյա կայսր Փիլիպոսը:

Տրդատը չէր կարող Գրիգորին նետել Արտաշատի Խոր Վիրապի բանտը, որովհետև, նախ՝ նրանք այդ ժամանակ պետք է լինեին Փոքր Հայքում կամ Չրմեսում, ապա՝ այդ ժամանակ քրիստոնյաները ծպտված չէին, և Տրդատը նախապես կիմանար իր զարմիկի մասին: Տրդատի կողմից Գրիգորի հալածվելն անիրական է և բխում է Վարքի ժանրային պահանջից: Հունական Վարքից հայտնի է, որ Կեսարիայում քահանա էր ձեռնադրվել, իսկ հայերեն Ազաթանգեղոսում իբր թե հետո են նրան ձեռնադրում, այն էլ միանգամից եպիսկոպոս: Նշանակում է՝ հունական Վարքի տվյալներն ավելի նախնական են, որովհետև նա քահանայություն էր անում Փոքր ու Բարձր Հայքերում, իսկ Մեծ Հայքում՝ 293 թվականից հետո: Շատ հնարավոր է, որ ինքը, որպես ազաթանգեղոս, 288-293 թթ. նույնպես շրջեր Հայքի պարսկական մասում ու այնտեղ քարոզեր, դարձի բերեր մարդկանց՝ մկրտելով նորադարձ քրիստոնյաներին:

V դարի ուսուցիչներն արդեն չգիտեին, թե ինչ է ազաթանգեղոսությունը, որովհետև կրոնի պետականացումից հետո այդ գործառույթն այլևս վերացել էր:

Երբ նրանք դարի երեսնականների սկզբին շարադրում էին հայոց դարձի պատմությունը, այն հայտնի էր բանավոր ավանդույթում իբրև «Ազաթանգեղայ պատմություն», որն իրականում նշանակում էր Գրիգորի պատմություն: Ժողովրդի լեզվում պատմությունը նշվում է հերոսի անունով, ինչպես՝ Դավթի պատմություն, Քաջ Նազարի պատմություն և այլն: Եվ քանի որ V դ. արդեն մոռացել էին բառի հին նշանակությունը, և հայտնի էր միայն անձնանունը, կարծեցին թե պատմության հեղինակն Ազաթանգեղոսն է՝ շփոթելով հերոսին հեղինակի հետ: Բայց V դ. դեռևս մնացել է այդ պատմությունը հերոսի անունով կոչելու հետքը Ղազար Փարպեցու մոտ՝ «Գրիգորիսի գիրք»¹³, որը ևս կարելի է համարել Գրիգորի և Ազաթանգեղոսի նույնության վկայություն: Ըստ էության, հայոց դարձաբանական պատմությունը կազմողներին մնում էր առաջաբանում բացատրել, թե ով էր հեղինակ Ազաթանգեղոսը՝ հունագիր ականատես, արքունի քարտուղար, որն իրապես լիովին համապատասխանում է Գրիգորի բնութագրին: Բայց երբևէ հարց չի տրվել, թե քարտուղար Ազաթանգեղոսի ներկայությամբ, եթե Վարքում քարտուղարը Գրիգորն է, ուրեմն երկրորդ քարտուղարն էր ստացվում, թե՞ հաջորդն էր: Այստեղ երևում է բանավոր ավանդույթից մնացած Ազաթանգեղոսի և Գրիգորի նույնության առաջին հետքը: Այսպիսով, առաջաբանի կեղծիքը ծնվել է ոչ թե կեղծարարությունից, այլ Ազաթանգեղոս անունը մեկնաբանելու համոզմունքից: Իսկ թե այդ բացատրությունը ումից և երբվանից է գալիս, վերջնական պատասխանելը դժվար է, որովհետև այն կարող էր նաև լինել IV-V դդ. սահմանին առաջացած կոլեկտիվ պատկերացում:

VII դ. երկրորդ տասնամյակում Կոմիտաս կաթողիկոսը վերակառուցեց Ս. Հռիփսիմեի տաճարը և վերարձարծեց Ս. Գրիգորի ու Հռիփսիմյան կույսերի պաշտամունքն ու հիշատակը, հավանաբար, կաթողիկոսարանի պահանջով էլ կատարվեց «Ազաթանգեղայ Պատմութեան» մեզ հասած խմբագրությունը:

¹³ **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնյան, քննական բնագիրը Գ. Տեր Մկրտչեանի, Ստ. Մալխասյանցի, աշխ. թարգմ. և ծան. Բ. Ուլուբաբյանի, Ե., 1982, էջ 6:

Համաձայն Կոմիտաս կաթողիկոսի օգնական Եզնիկ Երեցի խոստովանության, երբ Ս. Հռիփսիմեի գերեզմանը բացել, հետո Սահակի կնիքին ավելացրել են երկրորդ կնիքը և օրհնել են, նա անձամբ է տեսել մասունքները: Ն. Ադոնցը բավական մանրամասն գրում է այս Եզնիկ Երեցի մասին¹⁴, բայց չի ասում, որ նա կարող էր լինել խմբագիրը կամ Կոմիտաս կաթողիկոսի պատվերով առաջաբանի այդ մասի գրողը: Թե ինչ նոր բան է տվել այս նոր և վերջին խմբագրությունը, դժվար է հստակ ասել, բայց պետք է ենթադրել, որ նորամույժ տեղիները եղել են դավանաբանական բնույթի... Որովհետև ինչ վերաբերում է դարձաբանական սյուժետային գծին, որ առկա է մեզ հասած Ագաթանգեղոսի բնագրում, արդեն իսկ ծանոթ է եղել Ղազար Փարպեցուն V դ. վերջին քառորդին¹⁵:

Այսպիսով, IV դ. վերջին տասնամյակի ընթացքում վերստին մայրաքաղաք դարձած Վաղարշապատում կառուցվում է Մայր տաճարը՝ Ս. Կաթողիկեն, սրբադասվում է Գրիգոր Լուսավորիչը, գրվում է նրա առաջին համառոտ վարքը: Գրերի գյուտից հետո, հավանաբար, Սահակի նախածեռնությամբ, V դ. երկրորդ տասնամյակի սկզբներին, ասորերենի հիման վրա կամ նորովի գրվում է Գրիգոր Լուսավորչի հայերեն Վարքը, որից հետագայում թարգմանվում են հունարենը, սրանից էլ՝ մյուսները: Իսկ ահա 20-ական թվականներին Սահակ Պարթևը աշակերտներից մեկին պատվիրում է գրել Հռիփսիմյան կույսերի վկայաբանությունը՝ վերջինների վկայարանների նորոգման և հիշատակի վերարձարձման առիթով, որովհետև թե՛ վկայարանները, թե՛ հիշատակը դարձյալ կապված էին Գ. Լուսավորչի անվան հետ՝ ըստ չորրորդ դարյան բանավոր վիպական ավանդույթի:

V դ. 30-ական թվականներին, երբ կաթողիկոսական աթոռն անցնում է Տիգրանի դրածոներին (Սուրմակ, Բրքիշո, Շմուել, նորից Սուրմակ), Սահակ Պարթևն ու Մաշտոցը Հայոց եկեղեցական միաբանության նորաստեղծ ուխտն ամրացնելու և նրա հետևորդներին ճշմարիտ դավանաբանական հունի մեջ պահելու նպատակով անհրաժեշտ սեպեցին շարադրելու հայ եկեղեցու վարդապետությունը և հիմնադրման պատմությունը՝ ելնելով, անշուշտ, Եփեսոսի ու նախորդ տիեզերաժողովների ոգուց և

¹⁴ **Ադոնց Ն.**, Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան Երեցու, Երկեր, հ. Բ, Ե., 2006, էջ 184-201:

¹⁵ **Ղազար Փարպեցի**, էջ 8, 10: Հմմտ. նաև **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը (Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1973, N 1, էջ 209-237):

Գ. Լուսավորչի ավանդներից: Երկու նպատակները մեկտեղելով՝ Մաշտոցը Վարդապետությունը շարադրեց իբրև եկեղեցու սրբազան պատմության՝ Ագաթանգեղոսի մաս՝ հիմքում հավանաբար ունենալով դեռևս գրերի ստեղծման արշալույսին իր իսկ համառոտ վերաշարադրած Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տարբերակը, որը համոզիչ ցույց է տվել ներհուն բանասիրության դոկտոր Ա. Մուշեղյանը: Արգո հեղինակը, զարգացնելով նախորդ ագաթանգեղագետների և հատկապես հայագիտության երախտավոր Ժ. Գարիտի դրույթները, ապացուցել է, որ ոչ միայն Ագաթանգեղոսի ու նրա մաս կազմող Վարդապետության, այլև Եվագրոսի, Պրոկղի և գուցե այլ աղբյուրների հիման վրա ևս գրվել է առավել հակիրճ և դավանաբանական սահմանումներով ձևակերպված մի վարդապետական ուղեցույց՝ «Վասն հաւատոյ» վերնագրով, որը պահպանվել է միայն վրացերեն, այն էլ հետագայի գրչի կողմից թյուրիմացաբար վերագրված Հիպոլիտոսին¹⁶:

Այսպիսով, եկեղեցու իսկատիպ դեմքը դրածո գահակալներից փրկելու համար հարկավոր էր գրավոր շարադրել Հայոց դարձի ու հայ եկեղեցու հիմնադրման պատմությունը, որը, իբրև սրբազան ավանդություն, արդեն բանավոր ձևավորվել է IV դ. ընթացքում: Մնում էր այն պաշտոնապես վավերացնել հայերեն, և այդ գործը ևս ստանձնեց Մաշտոցն իր աշակերտ Կորյունի հետ՝ դարձյալ Ս. Պարթևի ծրագրի համաձայն: Ահա այդ ծրագիրը. Սասանյանները թշնամացան հայ Արշակունիների հետ, Անակին ուղարկեցին՝ դավադրաբար սպանելու հայոց Խոսրով թագավորին, ճանապարհին կնոջ հետ գիշերեց առաքյալի գերեզմանին, ինն ամիս անց ծնվեց Գրիգորը, սպանությունից հետո վերջինս և արքայի որդի Տրդատը փրկվում և ապաստան են գտնում արտերկրում, Տրդատը վերադառնում է հոր գահին, քրիստոնյա Գրիգորը դառնում է նրա քարտուղարը, և երբ բացահայտվում է, թե ում որդին է, բանտարկվում է Խոր Վիրապում, որտեղից շատ տարիներ անց դուրս է գալիս և բուժում Հռիփսիմյան կույսերի

¹⁶ Տե՛ս **Garitte G.** Documents pour l' etude d' Agathange, Vatican, 1946, p. 23-116: Հայերեն հրատ. տե՛ս «Էջմիածին», 1966, է, էջ 28-34, ը, էջ 46-51, թ-ժ, էջ 79-87 (թարգմ. Հր. Բարթիկյանի): Նաև՝ **Van Esbroeck M.** Le resume' Syriaque de l' Agathangel, Analecta Bollandiana, 1977(93), p. 293-357: Նաև՝ **Վան Էսբրոկ Մ.**, Ագաթանգեղոսի բնագրի պատմությունից (ՊԲՀ, 1984, N 3, էջ 28-34): Նաև՝ **Մուրադյան Պ.**, Ագաթանգեղոսի վրացերեն խմբագրությունները, Ե., 1982, էջ 72-81: Նաև **Մուշեղյան Ալբ.**, Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմությունը» և հին վրացերեն «Վասն հաւատոյ» դավանաբանական երկը (<< ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1987, N 4, էջ 63-72):

սպանության պատճառով խոզակերպված Տրդատին: Դարձի է բերում նրան և ողջ արքունիքին, վարդապետում է 65 օր, կառուցում է Մայր Տաճարը, վկայարաններ ու եկեղեցիներ և դառնում Հայոց աշխարհում առաջին եկեղեցապետ-կաթողիկոսը՝ ձեռնադրվելով Կեսարիայում:

Պարզվեց, որ ծրագրի մասերն առանձին-առանձին արդեն գոյություն ունեն հայերեն. Գրիգորի վարքը, Տեսիլքը, Հռիփսիմյանների վկայաբանությունը, վարդապետության նախահիմքը: Հարկավոր էր այդ ամենը միացնել՝ ոչ թե արիեստականորեն կցելով, այլ մոնտաժման սկզբունքով դրանք մի առանցքի շուրջ շարելով և ստանալով դարձաբանական ժանրի նոր ստեղծագործություն՝ «Պատմութիւն Ագաթանգեղայ»: Հասկանալի է, որ մոնտաժելիս որոշ հատվածներ շարադրվեցին նորովի, ինչպես Գրիգորի Վարքը և Հայոց դարձը, որոշ հատվածներ մասնակի փոխվեցին նախատիպի համեմատ, ինչպես կարելի է կարծել Հռիփսիմյանների վկայաբանության դեպքում, որոշ դեպքերում էլ գրական աղբյուրը վերարտադրվեց ոչ ամբողջովին, այլ ընտրողաբար՝ ըստ անհրաժեշտության, ինչպես վարդապետության հարցում¹⁷: Թե՛ նորովի շարադրման, թե՛ փոփոխման ու խմբագրման այս աշխատանքը հմտորեն կատարեց Կորյունը: Տարիներ անց, երբ վերջինիս առաջ դրվեց Մաշտոցի վարքը գրելու խնդիրը, նա, լինելով մտահոգ իր անարժան ու անպատրաստ անձով, հանկարծ լուսավորվելու էր Հայոց I և II Լուսավորիչների կենաց նմանությամբ, անգամ ավելին՝ նույնությամբ... Եվ Մաշտոցի վարքը դյուրին հյուսելու էր նույն բաներով ու արտահայտչաձևերով, ինչով ինքը մոտ մեկ տասնամյակ առաջ հյուսել էր Ս. Գրիգորի վարքը Մաշտոցի հայացքի ներքո:

Իսկ վարդապետությունը, դա ինչի՞ էր պետք նորաստեղծ գործում, չէ՞ որ ոչ մի օտարալեզու թարգմանություն այն չի ընդգրկել Ս. Գրիգորի վարքում: Իսկ թարգմանում էին ոչ թե դարձի պատմությունը, այլ վարքը: Վարքի մեջ այն, իրոք, ավելորդ է, բայց պարտադիր է դարձաբանական ժանրի երկում, որովհետև քրիստոնյա հերոսը՝ քարոզիչ, առաքյալ, ավետարանիչ թե ագաթանգեղոս, թագավորին ու ժողովրդին որևիցե սքանչելագործության միջոցով դարձի բերելուց հետո պետք է հոչակի այն վարդապետությունը, որով պիտի ապրեն: Եվ եթե Գրիգոր Լուսավորիչ-Ագաթանգեղոսը 65 օր շարունակ քարոզում է Տիրոջ ուսմունքը՝ օրական մեկ-

¹⁷ Տե՛ս **Վան Էսթրոք Մ.**, նշվ աշխ.:

մեկ համառոտ ներկայացնելով Հին ու Նոր Կտակարանների գրքերը, դրանով սահմանում է նորաստեղծ եկեղեցու վարդապետությունը:

Ժանրային այդ պարտադիր պահանջն էլ պատճառ է դարձել, որ որոշ գիտնականներ «Վարդապետությունը» վերագրել են Ս. Գրիգորին՝ շփոթելով դարձյալ հերոսին հեղինակի հետ: Այսինքն այն, ինչ գրել էր Մաշտոցը «Վարդապետություն» (կամ՝ «Վասն հաւատոյ») վերնագրով՝ առանձին վերցրած, շփոթել են Հիպոլիտեսի գրվածքի հետ և վերագրել նրան, իսկ դարձաբանական պատմության կազմում շփոթել են Գ. Լուսավորչի ասածի հետ և վերագրել սրան: Բնական է, այդ շփոթը չէր լինի, եթե Մաշտոցի նշանավոր գործը առանձին ու անաղարտ մեզ հասներ:

Հետաքրքիր է, որ այդ շփոթին ակամա նպաստել է նաև Կորյունը՝ համապատասխան վարքերում վարդապետություն վերագրելով և՛ Գրիգորին, և՛ Մաշտոցին: Կորյունը Մաշտոցին վերագրում է՝ պատմականորեն ականատես կամ տեղյակ լինելով, իսկ Գրիգորին վերագրում է՝ դարձաբանական ժանրի պահանջով: Մի խոսքով, ուսուցիչների պատվերով ու հսկողությամբ գրված «Ագաթանգեղայ պատմութեան» հեղինակ-կազմողը Կորյունն է¹⁸, բայց նա չունի հեղինակի դեր ու գիտակցում, որովհետև գործը խմբագրական բնույթի է՝ մեկ, առանձին մասերում շարադրված պատմական ու հոգևոր տեղեկատվությունը համընդհանուր սեփականություն էր՝ տրված ավանդույթի միջոցով՝ երկու, կազմված էր ուսուցիչների ծրագրով և ցուցումներով՝ երեք:

Ագաթանգեղոսը, որ, այդ իսկ ավանդույթի համաձայն, միշտ նշվել է բանավոր գրույցների վերնագրում՝ «Պատմութիւն Ագաթանգեղայ», առաջին իսկ հայացքից V դարից մինչև հիմա ընկալվել է իբրև հեղինակի անուն, և դա բնական էլ է, որովհետև մեր գրավոր կյանքն ու գործունեությունը գերազանցապես հեղինակային իրավունքի ու միջավայրի հետ են առնչվում:

Եվ երևի նաև այդ հանգամանքն է դեր խաղացել, որ Ագաթանգեղոսը հերոսի անունից վերընկալվի իբրև հեղինակի անուն, մանավանդ որ այդ անունը դարձել էր օտար ու անհասկանալի արդեն IV դ. վերջերին,

¹⁸ Հմմ. **Տեր-Մկրտչյան Գ.**, Ագաթանգեղոսի աղբյուրներից, Վաղարշապատ, 1896, ինչպես նաև **Բյուզանդացի Ն.**, Կորյուն և նորին թարգմանությունը, Տիֆլիս, 1900:

երբ ազաթանգեղոսության երևույթը վաղուց վերացել էր ոչ միայն Հայքում, այլև ողջ Հռոմեական կայսրությունում:

**ОТ БЛАГОВЕСТНИЧЕСТВА (АГАФАНГЕЛЬСТВА)
ГРИГОРА ПРОСВЕТИТЕЛЯ К "ИСТОРИИ АРМЕНИИ
АГАФАНГЕЛА"**

СААКЯН А.С.

Резюме

В 80-х гг. III в. Григорий Парфянин как странствующий проповедник христианства в Каппадокии, Малой и Великой Армении получил прозвище Агафангел. После провозглашения христианства в качестве государственной религии царем Тиридатом Великим, начиная с середины века на основе связанных с именем Григория Агафангела чудодеей в рамках монастырского фольклора стал формироваться устный роман об обращении армян в христианство, названный "История Агафангела" или "Повесть об Агафангеле". В 30-х гг. V в. по поручению Саака Парфянина Маштоц с учениками (Корюн и, возможно, Езник), переизложив этот устный роман, создали историю основания армянской церкви и обращения армян в христианство под заглавием "История Армении Агафангела", где Агафангел выступал как автор текста, а в предисловии – как секретарь царя Тиридата, так как прежнее значение слова "агафангел" было забыто в IV-V вв. не только в Армении, но и во всей Римской империи, и это слово воспринималось как антропоним. Впоследствии, в 40-х гг. V в., Корюн при написании "Жития св. Маштоца" использовал те же средства выражения, что и при написании "Жития св. Григория".

FROM THE GREGORY ILLUMINATOR'S BEING AGATHANGELOS TO THE “HISTORY OF AGATHANGELOS”

A. SAHAKYAN

Abstract

In the 80s of the 3rd century, being an evangelist in Cappadocia, Lesser and Greater Armenias, Gregory Parthev was named Agathangelos. After Trdat the Great made Christianity the state religion in Armenia, in the middle of the 4th century a tale about the magical deeds of Gregory Agathangelos was formed within the circles of Armenian monastic folklore that was called “History of Agathangelos” or “The Story of Agathangelos”. In the 30s of the 5th century, as ordered by Sahak Parthev, Mashtots, with his pupil Koryun and maybe also with Yeznik, reinterpreted that oral story, so forming the history of the foundation of Armenian Church and the history of Armenian conversion – “Agathangelos History of Armenia” where Agathangelos is presented as the author instead of the hero. In the introduction of the book Agathangelos appears as the secretary of Trdat the Great because in the 5th century the former meaning of the word “Agathangelos” was already forgotten and was understood as a personal name. Ten years later, in the 40s, when Koryun undertook to write “Mashtots’s vita” he used the same sentences and stylistic devices as in “Agathangelos History of Armenia”.